

347sk27

२७

विवेकानन्दवेदान्तचिन्तनम्

प्रस्तावना

भारतवर्षे हि आध्यात्मिकतायाः भूमिः। तत्र काले काले बहूनां धर्मसम्प्रदायानां दर्शनसम्प्रदायानां च उत्पत्तिः अभूत्। भारतीयदर्शनेषु प्रमुखं स्थानम् अलङ्करोति वेदान्तदर्शनम्। तस्य च दर्शनस्य बहवः सम्प्रदायाः, बहूनि च व्याख्यानानि। वेदान्तदर्शनं वस्तुतः साक्षात् उपनिषदः आश्रित्य स्वीयं दर्शनसिद्धान्तं प्रस्तौति। यद्यपि सर्वे एव वेदान्तसम्प्रदायाः उपनिषदः प्रमाणत्वेन स्वीकुर्वन्ति, तथापि उपनिषद्व्याख्यानेषु तेषाम् अस्ति सूक्षाः भेदाः। तस्मात् सिद्धान्तेषु अपि बहुषु स्थलेषु अस्ति तेषां स्वाभाविकः भेदः। वेदान्तदर्शनेषु एवं परस्परः मतभेदः प्रसिद्ध एव। परन्तु एवं मतभेदे सति अपि सर्वाणि वेदान्तदर्शनानि एकम् एव परमेश्वरं निर्दिशन्ति, सर्वैः दर्शनमार्गैः एकः एव परमेश्वरः विविधरूपेण आप्यते इति श्रीरामकृष्णजीवनम् अवलोक्य विवेकानन्देन विज्ञातम्। श्रीरामकृष्णः हि तादृशः अध्यात्मसाधकः यस्य जीवने द्वैतं विशिष्टाद्वैतम् अद्वैतं च तत्त्वं परस्परम् अविरुद्धतया अनयासेन विराजते। एवं जीवनेन उपदेशेन च प्रभावितः सन् विवेकानन्दः शास्त्राणि आश्रित्य (प्राधान्येन उपनिषदः भगवद्गीतां च आश्रित्य) श्रीरामकृष्णस्य समन्वयभावं प्रचारितवान्। श्रीरामकृष्णेन प्रभावितस्य तस्य एतादृशं वेदान्तव्याख्यानं यथा अध्यात्ममार्गगामिनां बहूनां बहु संशयं निराकृत्य निःसंशयं तान् अध्यात्ममार्गं प्रचोदयति, तथैव प्रायोगिकजीवने अपि उपयोगाय भवति। तस्मात् आधुनिके विज्ञानयुगे वेदान्तस्य अभिनवरूपेण एतादृशं व्याख्यानं सर्वैः दर्शनजिज्ञासुभिः अवश्यम् अध्येयम्। विवेकानन्दवेदान्तस्य एतादृशं माहात्म्यं यत् तत् व्यवहारिकस्य आध्यात्मिकस्य च जीवनस्य प्राचीरं निराकृत्य व्यवहारजीवने एव आध्यात्मिकतायाः प्रयोगः कथं स्यात् इति स्पष्टतया न्यरूपयत्।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवद्भिः -

- स्वामिनः विवेकानन्दस्य विषये सामान्यतः ज्ञायते।
- विवेकानन्दस्य दर्शनविषये विस्तरेण ज्ञायते।
- विवेकानन्ददर्शने श्रीरामकृष्णस्य प्रभावः ज्ञायते।
- विवेकानन्दस्य सेवाभावः ज्ञायते।
- योगचतुष्टयस्य विवेकानन्दकृतः समन्वयः ज्ञायते।

- अन्यदर्शनेभ्यः विवेकानन्ददर्शनस्य वैलक्षण्यं ज्ञायते।
- अपरोक्षानुभूतिः किमर्थम् अध्यात्मप्रपञ्चे प्रमाणमिति ज्ञायते।
- विवेकानन्दप्रदर्शितं योगचतुष्टयं ज्ञायते।
- आधुनिककाले विवेकानन्दस्य वेदान्तदर्शनं किमर्थम् आवश्यकम् इति ज्ञायते।

२७.१) कः विवेकानन्दः

स्वामिनः विवेकानन्दस्य परिचितिः आधुनिके भारतवर्षे प्रायः सर्वेषामेव अस्ति। १८६३-ईशवीयाब्दे जन्वरिमासस्य १२-दिनाङ्के लब्धजन्मा स पूर्वाश्रमे नरेन्द्रनाथ-दत्तः इति नाम्ना परिचितः आसीत्। तस्य आध्यात्मिकगुरुः आसीत् श्रीरामकृष्णः। गुरोः सकाशात् सन्न्यासदीक्षां प्राप्य परिव्राजकजीवनं निर्वहन् भारतवर्षस्य विविधस्थानेषु अटन् धर्मप्रचारं कृत्वा १८९३-ईशवीयाब्दे चिकागो इति नगर्याम् अनुष्ठिते विश्वधर्मसम्मेलने भागं गृहीत्वा तत्र सनातनधर्मस्य महत्त्वम् उद्घोष्य स जगति प्रसिद्धिं प्राप्तवान्। ततः स सनातनधर्मस्य विशेषतः वेदान्तस्य प्रचारं कृत्वा समग्रायाः मानवजातेः उन्नतिं विधातुं चेष्टितवान्। तस्य मुखे वेदान्तस्य वाणी सजीवतां प्राप्य जनमनसि नूतनं रूपं धृतवती। तस्मात् तत्प्रचारितं वेदान्तं विद्वांसः नव्यवेदान्तः (Neo-Vedānta) इत्यभिधानेन सम्बोधयन्ति।

२७.२) किं नाम विवेकानन्दवेदान्तदर्शनम्?

भारतीयशास्त्रपरम्परायाम् आबहोः कालाद् बहूनां दार्शनिकतत्त्वानां तथा दार्शनिकानां समुत्पत्तिः अभूत्। तेषु षड् आस्तिकदर्शनानि न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वोत्तरमीमांसाख्यानि प्रसिद्धानि। एतेषु पुनः उत्तरमीमांसायाम् एव द्वैत-विशिष्टद्वैत-अद्वैत-शुद्धाद्वैत-द्वैताद्वैत-अचिन्त्यभेदाभेद-शैवविशिष्टाद्वैतादिदर्शनानि परस्परसूक्ष्मभेदं निर्वहन्ति राजन्तेतराम्। कालक्रमेण समागतानां तत्त्वविदां मतानि अपि तादृशदार्शनिकतत्त्वेषु अन्तर्भवन्ति। जीवः, ब्रह्म, जगत्, माया इत्यादिविषयान् आश्रित्य एव उत्तरमीमांसादर्शनं प्रवृत्तम्। विवेकानन्दवेदान्तदर्शनम् अपि तान् तदतिरिक्तविषयान् च आलोचयत् उत्तरमीमांसादर्शने एव पदं करोति इति वक्तुं शक्यते। विवेकानन्दवेदान्तदर्शनम् इदानीं सनातनधर्मेण एकीभूतम् एव जातम्। विवेकानन्देन साक्षाद् वेदान्तवाक्यानि एव आश्रित्य समाजजीवने अस्माकं व्यवहारे च तानि कथं प्रयोक्तव्यानि, येन अस्माकम् आत्मिकी वैषयिकी च समुन्नतिः स्यात् इति भूयो भूयो दर्शितम्। परन्तु इदम् अस्माभिः स्मर्तव्यं यत् स्वामी विवेकानन्दः अभिनवं कञ्चिद्धर्म दर्शनं वा प्रतिष्ठापयितुं न चेष्टयामास। भारतवर्षस्य आध्यात्मिकम् ऐतिह्यम् तेन उत्तराधिकाररूपेण प्राप्तम्। संकटापन्नं तद् ऐतिह्यं शुद्धं प्राणवत् समृद्धं कालोपयोगि च विधाय स विश्वेषु विस्तारयामास येन तत् समेषां मानवानां बोधगम्यं सत् स्वीयजीवने परिपालनाय उपयोगि स्यात्। अतः विवेकानन्ददर्शनं नाम वेदान्तस्य कालोपयोगितया प्रायोगिकं व्याख्यानम्।

पाठगतप्रश्नाः - १

१. विवेकानन्दस्य बाल्यकाले किं नाम आसीत्?
२. विवेकानन्दस्य आध्यात्मिकगुरुः कः आसीत्?
३. विवेकानन्देन प्रचारितस्य दर्शनस्य नाम किमर्थं वेदान्तदर्शनम् इति?
४. विवेकानन्दस्य जन्मदिवसः कः?
५. कस्मिन् ईशवीयाब्दे विवेकानन्दः चिकागोनगरे विश्वधर्मसम्मेलने योगदानं कृतवान्?
६. विवेकानन्देन प्रचारितस्य वेदान्तस्य किम् अभिधानम्?

२७.३) विवेकानन्ददर्शने श्रीरामकृष्णस्य प्रभावः

प्रथमतः इदं ज्ञातव्यं यत् विवेकानन्दस्य वेदान्तचिन्तने तस्य गुरोः श्रीरामकृष्णस्य महान् प्रभावः आसीत्। श्रीरामकृष्णदेवस्य प्रधानशिष्यः विवेकानन्दः गुरोः वार्तावह एव आसीत्। भाविपथप्रदर्शकरूपेण एव श्रीरामकृष्णदेवः तं निर्मितवान्। श्रीरामकृष्णस्य देहत्यागाद् अनन्तरम् अपि विवेकानन्दः तस्मात् मार्गनिदेशं लभते स्म इति पाश्चात्ये अवस्थितिकाले बहुधा तेन उक्तम्। यद्यपि श्रीरामकृष्णविषये स स्वल्पमेव कथयति स्म तथापि तस्य समग्रं जीवनं श्रीरामकृष्णजीवन-वचन-प्रचाराय एव विनिवेदितम् आसीत्। तथाहि तेनोक्तं- “यत्सर्वं भावम् अहं कथयामि, तत्सर्वम् एव तस्य (रामकृष्णदेवस्य) चिन्ताराशेः प्रतिध्वनिकल्पम्। अनुत्तमान् विहाय एतेषाम् एकोऽपि मदीयो नास्ति। ...सत्यभूतं कल्याणकरं च यत्सर्वं मया उच्चरितं, सर्वमेव तस्य वचनस्य प्रतिध्वनिमात्रम्। ” (स्वामिविवेकानन्दस्य 'वाणी ओ रचना') एतस्माद् अवधारणीयं यत् श्रीरामकृष्णदेवस्य जीवनं तथा तस्य उपदेशामृतं यथा जना अवगन्तुं ग्रहीतुं च शक्नुयुः तथा जनानां मनोभूमिनिर्माणाय एव विवेकानन्देन प्रयतितम्। न हि कस्यचित् सम्प्रदायस्य प्रतिष्ठापकरूपेण, अपि तु नवभारतवर्षस्य आध्यात्मिकमार्ग-प्रदर्शकरूपेण, नवयुगस्य अवताररूपेण च रामकृष्णदेवं दृष्टवान् विवेकानन्दः। मद्रपुरीस्थशिष्येभ्यः प्रेषिते पत्रे एकदा विवेकानन्देन लिखितम्- "अयं जनः (रामकृष्णदेवः) तस्य एकपञ्चाशद्वर्षव्यापिजीवने पञ्चसहस्रवर्षाणां जातीयम् आध्यात्मिकं जीवनं यापितवान्, एवम्प्रकारेण भाविशिक्षाप्रदादर्शरूपेण स आत्मानं सज्जीकृतवान्" इति। अतः विवेकानन्दस्य दर्शनं श्रीरामकृष्णदर्शनसायुज्येन द्रष्टव्यम्।

२७.४) वेदान्ताधारेण दर्शनप्रचारस्य कारणम्

द्वितीयतः, यद्यपि श्रीरामकृष्णभावप्रचार एव विवेकानन्दस्य उद्देश्यम् आसीत् तथापि वेदान्तदर्शनम् आश्रित्य विवेकानन्दः स्वीयदर्शनं प्रचारितवान् इत्यत्र कारणं हि तन्मते- श्रीरामकृष्णवचनस्य तात्पर्यं विश्वजनीनम्, तस्मात् तत्प्रकाशनाय विश्वजनीनो एको माध्यमः अपेक्षितः। वेदान्ते एव केवलं विश्वजनीनं सत्यं निहितमस्ति, यद् धर्मियविश्वासनिगडनिबद्धं नास्ति, यच्च सहस्रवर्षेभ्यः सनातनधर्मस्य अन्तर्निहिततत्त्वरूपेण विराजते। अपि च, स्वामिविवेकानन्देन अवलोकितं

यत्- श्रीरामकृष्णदेवो न केवलं वैदान्तिकसत्यसमूहानां परीक्षणं प्रामाण्यं च व्यवस्थापयामास, अपि तु वेदान्तस्य सारभागं धर्मीयाप्रयोजनीयांशेभ्यः पृथक् कृत्वा स्वीयजीवनमाध्यमेन तस्य व्यावहारिकं प्रयोगं च संसाध्य वेदान्ततत्त्वम् आधुनिककालोपयोगित्वेन संस्थापितवान्। तस्मात् विवेकानन्दः 'कर्मजीवने वेदान्तः' इति तत्त्वं यत् प्रचारितवान् तस्य उपजीव्यमासीत् श्रीरामकृष्णदेवस्य जीवनमेव। अतो विवेकानन्ददर्शनस्य मूलभूतं तत्त्वं तावत् श्रीरामकृष्णजीवनमेव। एवं श्रीरामकृष्णदेवः स्वकीयजीवने वेदान्ततत्त्वानां प्रयोगं चकार, विवेकानन्दस्तु वेदान्तमाध्यमेन श्रीरामकृष्णजीवनं व्याख्यातवान् इति परस्परपरिपूरकप्रक्रिया एव श्रीरामकृष्ण-विवेकानन्ददार्शनिकभावनाया भित्तिभूता।

२७.५) सर्वस्तरीयमानवानाम् आध्यात्मिकी अभ्युन्नतिः

तदीयदर्शनस्य लक्ष्यम्

तृतीयतः मानवानाम् आध्यात्मिकी अभ्युन्नतिः तदीयदर्शनस्य लक्ष्यम् आसीत्। परिव्राजकसन्न्यासिरूपेण भारतभ्रमणकाले जनानां दारिद्र्यं शिक्षाहीनतां च वीक्ष्य स्वामिविवेकानन्दस्य मनः दुःखनिपीडितं सञ्जातम्। तेनावगतं यत् - भारतस्यावनतेः मूलं कारणं- सम्पदुत्पादकानां साधारणदरिद्रजनानां शोषणं, तान् प्रति हेयदृष्टिः, तथा नारीणाम् अवहेलनम्। तेन एतदपि प्रत्यक्षीकृतं यत् दारिद्र्ये सत्यपि सर्वत्र जनानां जीवनेषु धर्मो जीवच्छक्तिरूपः, आध्यात्मिकता एव जातेः प्राणकेन्द्रभूता, आध्यात्मिकजीवने शक्तिसञ्चारेण एव अस्याः जातेः पुनरभ्युन्नतिः नवजीवनलाभः च स्याताम्। स्वामिविवेकानन्दस्य प्रत्ययः आसीत् यत् - 'वेदान्त'नाम्ना परिचिते भारतवर्षस्य प्राचीनाध्यात्मिकदर्शने एतादृशानि बलसम्पन्नानि आध्यात्मिकतत्त्वानि निहितानि सन्ति येषां व्यावहारिकजीवने प्रयोगेण सम्पूर्णा जातिरुज्जीविता स्यात्। अपि च, पाश्चात्यदेशान् गत्वा विवेकानन्देनावलोकितं यत्- तत्रस्था लौकिकव्यवहारपटवोऽपि निःसङ्गता-उद्वेग-निरर्थकतादि-अस्तित्वसम्पर्कित-मनस्तात्त्विकसमस्याभिः, हिंसा-नीतिहीनतादिसामाजिकसङ्कटैश्च आक्रान्ताः। एतेषां सङ्कटानां समाधानं वेदान्तस्य शक्तिगर्भतत्त्वसमूहैः कर्तुं शक्यते इति विवेकानन्दस्य दृढविश्वास आसीत्। तस्मात् स्वामिविवेकानन्दः श्रीरामकृष्णजीवनमाध्यमेन तदीयवचनमाध्यमेन च प्रकाशितस्य वेदान्तस्य शक्तिप्रदतत्त्वसमूहान् जनसाधारणेभ्यः प्रचारितवान् येन सर्वस्तरीयाणां समेषाम् आध्यात्मिकी उन्नतिः स्यात्।

२७.६) समन्वयः

अद्वैतवेदान्तदर्शनमते ज्ञानादेव तु कैवल्यम्। नान्यः पन्था विद्यते। ईश्वराराधनेन, ईश्वरपूजनेन, योगमार्गेण द्वैतमार्गेण वा कैवल्यं न लभ्यते। द्वैतवेदान्तदर्शनमते भक्तिरेव भगवत्साक्षात्कारकारणम्। श्रीरामकृष्णमतं हि 'यावन्ति मतानि तावन्तः पन्थानः' इति। अर्थात् भगवत्प्राप्तये यद्यपि बहूनि मतानि मार्गाणि च सन्ति, गन्तव्यस्थलं तु समेषां दर्शनानां साधनमार्गाणां वा समानमेव- ईश्वरतत्त्वसाक्षात्कारः। समेषामेव धर्मसम्प्रदायानां बौद्ध-जैन-महम्मदीय-खृष्टीयधर्माणाम् अपि अन्तिमं तावत् लक्ष्यं मोक्ष एव। स च दुःखनिवृत्तिरूपः, आनन्दावासिरूपः, पुनः पुनः जन्ममरणसंसारचक्रनिवृत्तिरूपः वा। स एक ईश्वरः आत्मानं बहुधा प्रकाशयति। तथाहि प्रसिद्धं श्रुतिवाक्यं- 'एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति' इति। अत एक एव

पन्था इति नास्ति। स्वीयाधिकारित्वानुगुण्येन यो यं मार्गम् आश्रित्य ईश्वरं प्राप्तुम् इच्छति स तेन एव मार्गेण ईश्वरं लब्धुं शक्नोति। श्रीरामकृष्णः स्वयं महम्मदीय-खुष्टीयादिधर्मसम्मतान् नियमान् स्वीयजीवने पालयन् एव एतादृशं निर्णयं प्रददौ। शिवमहिम्नस्तोत्रे अपि उच्यते-

रुचीनां वैचित्र्याद्जुकुटिलनानापथजुषाम्।

नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥ इति।

किञ्च, इदं युक्तिसम्मतम् अपि। सर्वेषु धर्मेषु इदम् एव उच्यते यत् - स्वमनःकालुष्यम् अपसार्य ईश्वराराधनेन शुभकर्मणा वा उत्कर्षमवाप्य जीवः कथं तस्य जीवत्वं हित्वा ईश्वरत्वम् आप्नुयात् इति। न हि कश्चित् धर्मः कुकर्मणा ईश्वरावाप्तिम् उपदिशति। अपि च, कृत्स्नैः धर्ममार्गैः यदि ईश्वरतत्त्वं न उपदिश्येत तर्हि तत्तद्धर्मप्रवर्तकानाम् अनुभवो अपि मिथ्यात्वेन पर्यवस्येत। नैतत् युक्तियुक्तम् अन्यथा एकतरपक्षापातः स्यात्। अतो धर्मसमन्वयो नितरां युक्तियुतः, अनुभवगोचरः, शास्त्रसम्मतश्च।

अयं धर्मसमन्वयः दर्शनतत्त्वसमन्वयनाम्ना अपि वक्तुं युक्तः। तथाहि अद्वैत-विशिष्टाद्वैत-द्वैतमतानां समन्वयः श्रीरामकृष्णदर्शने लभ्यते। श्रीरामकृष्णदेवः ब्रह्मणो निराकार-निर्गुणाव्यक्तादिरूपं स्वीकुर्वन् अपि तस्य साकारानन्तगुणमयादिरूपं स्वीकरोति, स स्वयम् एव एतदुपलभते स्म। तथाहि तन्मते- 'ईश्वरः साकारो, निराकारः, साकारनिराकाराभ्यां भिन्नोऽपि, स एवमित्थमिति वक्तुं न केनचिच्छक्यते' (श्रीश्रीरामकृष्णकथामृत) इति। ईश्वरस्य आनन्त्यं परिमितबुद्धयो मानवाः चिन्तयितुं न शक्नुवन्ति। मनुष्याणां कृते चिन्तनमिदमसम्भवमिति बोधयता पिपीलिकाया उदाहरणम् एकं तेन प्रदत्तम्- 'ईश्वरं वयं ज्ञातवन्त इति मानवाः चिन्तयन्ति। एका पिपीलिका शर्करानिर्मितं पर्वतम् एकं प्राप। कणमात्रं भुक्त्वा तस्या उदरपूर्तिर्जाता। अपरं च कणं मुखेन आदाय गृहं गच्छन्ती सा चिन्तितवती- इतः परम् आगम्य समग्रं पर्वतमेव स्वीकरिष्यामि इति' इति। इत्थं साधकाः ईश्वरस्य एकम् एकं रूपं साक्षात्कृत्य तदेव तस्य एकमात्रं स्वरूपम् इति चिन्तयन्तो विवदन्ते। वस्तुतस्तु ईश्वरस्य अनन्तानि रूपाणि, साधकभेदेन स भिन्नभिन्नरूपेण आत्मानं प्रकाशयति।

दर्शनतत्त्वदिशा वेदान्ते द्विप्रकारकं ब्रह्मणो रूपमुपलभ्यते - सोपाधिकं ब्रह्म, निरूपाधिकं ब्रह्म च। एते एव सगुणं ब्रह्म, निर्गुणं ब्रह्म चेति अभिधीयते। यस्मात् एकस्य एव ब्रह्मणो रूपद्वयं, तस्मात् ते न भिन्ने। आचार्येण शङ्करेण तद्विषये उच्यते - 'द्विरूपं हि ब्रह्म अवगम्यते नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम्। ... एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसम्बन्धं निरस्तोपाधिसम्बन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यते' (ब्रह्मसूत्रम्, शाङ्करभाष्यम्, १-१-११) इति। सगुणं सोपाधिकं ब्रह्म उपास्यम्, निर्गुणं ब्रह्म ज्ञानमात्रस्वरूपम्, प्रत्यगात्मत्वेन अनुभवमात्रगम्यम्। एतयोः भेदो नाममात्रः, वस्तुतः तयोः नास्ति भेदः। तथाहि शाङ्करवचनम् - 'एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयते' इति। ईश्वरस्य साकारत्वं निराकारत्वं चावगमयितुं श्रीरामकृष्णदेवेन मनोज्ञम् एकम् उदाहरणं प्रदत्तम्- 'अरे, ईश्वरः साकारोऽपि, निराकारोऽपि, ताभ्याम् अपि बहुधा भिन्नः, तस्य उत्कर्षः केन ज्ञातुं शक्यते? साकारः कथम्? यथा जलं, हिमकरकं च। जलमेव घनीभवत् हिमं भवति, हिमस्य अन्तः बहिश्च जलमेव। जलम् अन्तरेण हिमं नाम नास्ति किञ्चित् अन्यत्। परन्तु दृश्यताम् - जलस्य निर्दिष्ट आकारो नास्ति, किन्तु हिमखण्डस्य आकारः

अस्ति। एवम् एव भक्तिरूपेण शैत्येन अखण्डसच्चिदानन्दसागरजलं घनीभूतं सद् भिन्नं भिन्नम् आकारं धत्ते' (श्रीश्रीरामकृष्ण लीलाप्रसङ्ग, प्रथम भाग, गुरुभाव- पूर्वार्ध) इति।

अपि च, "तस्य आन्त्यं न सङ्गच्छते। स निराकारः, पुनश्च साकारः। भक्तानां कृते स साकारः, प्रपञ्चं स्वप्नवत् मन्यमानानां कृते स निराकारः। यथा सच्चिदानन्दसमुद्रमिव, पारं नास्ति, भक्तिशैत्येन मध्ये मध्ये जलं तुहिनं सञ्जातम्, तुहिनरूपेण घनीभूतं भवति। अर्थात् भक्तानुग्रहाय स व्यक्ततया, कदाचित् साकाररूपं धत्ते। ज्ञानसूर्ये उदिते सति तुहिनं तरलीभवति, तदा ईश्वरस्य साकाररूपं नावगम्यते। तदा रूपमपि न दृश्यते। स कीदृश इति वाचा प्रकाशयितुं न शक्यते। को वा वदेत्? यो वदिष्यति स एव तदा न भवति। तस्य 'अहं' नावलोक्यते" (श्रीश्रीरामकृष्णकथामृत) इति।

स्वामिविवेकानन्देन सामाजिकसमस्यायाः समाधानं विहायापि वेदान्तविषये प्रधानं कार्यद्वयं संसाधितं - वेदान्तस्य आधुनिकीकरणम्, ऐक्यसाधनं च। तस्मात् मध्ये मध्ये नूतनव्याख्यानरीतिः अपि तैः प्रदत्ता। वेदान्तस्य सारभूतं तत्त्वं युगप्रयोजनेन आधुनिकभाषया आधुनिकभाष्येण समं च तेन प्रकाशितम्, येन मानवानां जीवनसमस्यासमाधानाय तत् उपयोगि स्यात्। अपि च, वेदान्ततत्त्वानाम् आभ्यन्तरीणम् ऐक्यसाधनम् अपि तस्य महत्कार्येषु अन्यतमम्। वेदान्ते प्रधानतः द्वैत-विशिष्टाद्वैत-अचिन्त्यभेदाभेदाभिधेयानि तत्त्वानि सन्ति। तत्तत्सम्प्रदायस्था आचार्या तेषाम् एव मतं यथार्थम् अन्यत् सर्वं मिथ्या इति ब्रुवन्ति। एतेन परस्परविरोधिमतप्रकाशकत्वेन वेदान्तस्य प्रामाण्यं, सर्वजनग्राहित्वं च न स्याताम्। समञ्च, एतदपि सत्यं यद् यस्माद् आध्यात्मिकविकाशस्य स्तरभेदः प्रतिव्यक्ति विद्यते तस्माद् यदि किञ्चिद्दर्शनं सर्वेषाम् आध्यात्मिकं प्रयोजनं परिपूरयितुं समर्थं स्यात् तर्हि तत् सर्वजनग्राह्यं स्यात्, नान्यथा। भारतवर्षस्य पुनर्जागरणाय, हिन्दुधर्मस्य ऐक्यसाधनाय च वेदान्तस्य संहतिसाधनं नितराम् अपेक्षितम् आसीत्। श्रीरामकृष्णस्य जीवनम् अनुभवं च दृष्ट्वा विवेकानन्दो वेदान्तसम्प्रदायानाम् उपदलीयमतानां च संहतिसाधनस्य पन्थानम् आविश्चकार। श्रीरामकृष्णदेवो निम्नस्तरीयक्रियाबहुलमूर्तिपूजार्चनादिभ्यः उच्चैस्तरीयाद्वैतसाधनं कृत्वा सर्वप्रकारकम् आध्यात्मिकं तत्त्वम् उपलब्धवान्। एतस्माद् उपलब्धिजातप्रज्ञाबलात् स इममेव सिद्धान्तं चकार यद् द्वैत-विशिष्टाद्वैतादिमतानि आध्यात्मिकोपलब्धेः भिन्नभिन्नस्तराणां द्योतकानि, प्रतिसम्प्रदायं परमसत्तासम्बन्धि यन्मतं विद्यते तद् आध्यात्मिकोपलब्धेः तत्तत्स्तरेषु सत्यभूतमेव। श्रीरामकृष्णदेवसदृश एव कश्चन यः सर्वाणि मतानि, सर्वं च पन्थानम् अतिक्रान्तः स एव एतद् वक्तुं शक्नोति। एतस्मिन् विषये एकम् उदाहरणं तेन भूयशः प्रदीयते स्म – भिन्ना जनाः भिन्ने भिन्ने समये बहुरूपिणं कृकलासम् एकं दृष्ट्वा तस्य वर्णविषये विवदन्ते स्म। केनचित् तस्य वर्णो रक्तः, केनचित् हरितः, केनचित् पीतो वा उच्यते स्म। तस्य यथार्थभूतो वर्णः क इत्यस्मिन् विषये विवदमाना स्वकीयं मतमेव यथार्थभूतं मन्यन्ते स्म। तदा कश्चन जनो यः तस्य वृक्षस्य अधस्तात् वसति स्म, स उवाच यद् अयं कृकलासः कालभेदेन स्वीयं वर्णं परिवर्तयति, कदाचित् तस्य कश्चित् अपि वर्णो न तिष्ठति इति। एवं श्रीरामकृष्णो वेदान्तस्य कञ्चन मतवादविशेषं, हिन्दुधर्मस्य सम्प्रदायविशेषं वा पक्षपातदृष्ट्या न पश्यति स्म, सर्वेषां मतानाम् उपरि एव तस्य श्रद्धा आसीत्।

श्रीरामकृष्णप्रज्ञां भिक्तीकृत्य स्वामिविवेकानन्देन शङ्कर-रामानुज-मध्वादिमतानां समन्वयसाधनाय प्रयतितम्। परन्तु एतेषु अद्वैततत्त्वमेव सर्वोच्चैस्तरीयोपबिधित्वेन पश्यन् स तदेव अभ्यर्हितत्वेन प्रचारितवान्। तथाहि तेनोच्यते- “विधातुरिच्छया तादृशमेकं जनमहं प्रत्यक्षीकृतवान् य एकस्मिन् पक्षे प्रबलद्वैतवादी, अपरपक्षे एकनिष्ठः अद्वैतवादी, अन्यस्मिन् पक्षे परमो भक्तः, पुनश्च परमो ज्ञानी। अस्माद् एव लब्धशिक्षः अहम् अन्ध इव भाष्यकाराणाम् अनुसरणम् अकृत्वा स्वतन्त्रतया उत्कृष्टरूपेण उपनिषत्तत्त्वम्, अन्यानि च शास्त्राणि बोद्धुं शक्तवान्। ...” इति। “अस्माभिः ज्ञातव्यं यद् एकमेव सत्यं लक्षधा प्रकाशम् इयात्, प्रत्येकं भावः तत्तन्निर्दिष्टसीमाभ्यन्तरे यथार्थभूत एव। अस्माभिः शिक्षणीयं यत्- कश्चिद् विषयो भिन्नाभ्यो दिग्भ्यः शतधा द्रष्टुं शक्यः, तथापि विषयस्तु समान एव तिष्ठति” इति।

यद्यपि ऋग्वेदीया ऋषय एव समन्वयतत्त्वं निरुचुः, तथापि आधुनिककाले श्रीरामकृष्णदेवेन एव प्रत्यक्षानुभूतिद्वारा अस्य सत्यता प्रमाणिता। न केवलं वेदान्तसम्प्रदायानां समन्वयः, भिन्नभिन्नधर्माणाम् अपि समन्वयः अत्र लभ्यते। तथाहि उच्यते स्वामिविवेकानन्दपादैः - “बुद्धः किम् उपदिष्टवान् यत् बहु सत्यम्, अहङ्कारः मिथ्या, यत्र कठोरहिन्दवः स्वीकुर्वन्ति यत् एकम् एव सत्यं, बहु च मिथ्या मन्यन्ते? इति स्वामिविवेकानन्दः पृष्ठः। स्वामिना उक्तम् - आम्, किञ्च, श्रीरामकृष्णपरमहंसेन सह अहं पुनः एतत् संयोजयामि यत् एकं बहु च वस्तुतः एकमेव सत्यतत्त्वम्, यद्धि एकेन एव मनसा भिन्नकाले भिन्नचित्तभूमौ च गृह्यते” इति। “Did Buddha teach that the many was real and the ego unreal, while orthodox Hinduism regards the One as the real, and the many as unreal?” the Swami was asked. 'Yes', answered the Swami. “And what Ramakrishna Paramahansa and I have added to this is, that the Many and the One are the same Reality, perceived by the same mind at different times and in different attitudes.”- The Complete Works of Swami Vivekananda, Vol. ८. page २६१. Sayings and Utterances अस्यार्थो हि - अद्वैतं द्वैतं च तत्त्वम् एकमेव सत्यं परमतत्त्वं यद्धि मनसो भिन्नस्तरेषु भिन्नसमयेषु च उपलभ्यते।

पाठगतप्रश्नाः-२

७. विवेकानन्ददर्शने कस्य सर्वाधिकतया प्रभावः आसीत्?
८. शिवमहिम्नस्तोत्रे समन्वयपरकः श्लोकांशः कः?
९. विवेकानन्दप्रचारितस्य दर्शनस्य लक्ष्यं किम् आसीत्?
१०. श्रीरामकृष्णमते ईश्वरस्वरूपं किम्?
११. दर्शनतत्त्वदिशा वेदान्ते द्विप्रकारकं ब्रह्मणो रूपमुपलभ्यते - के ते?
१२. एक एव ईश्वरः आत्मानं बहुधा प्रकाशयति- इत्यत्र श्रुतिप्रमाणं किम्?

२७.७) अपरोक्षानुभूतिः - आध्यात्मिकसत्यसमूहस्य प्रमाणम्, परमपुरुषार्थश्च

वर्तमानकाले श्रीरामकृष्णस्य अन्यतममवदानं तावत् - मनुजनूनां मनःसु अतीन्द्रियसत्यं प्रति श्रद्धायाः पुनरुद्धारस्तथा ईश्वरलाभ एव जीवनस्य परमलक्ष्यम् इति तत्त्वस्य पुनःप्रतिष्ठापनम्। युवको नरेन्द्रनाथः अज्ञेयवादसमाच्छन्नचित्तः बहुभ्यः आचार्येभ्यः ईश्वरं ते दृष्टवन्तः न वा इति पृष्ट्वा अपि सदुत्तरं न प्राप्तवान्। अन्ते श्रीरामकृष्णं यदा पप्रच्छ - 'महोदय, भवता ईश्वरः प्रत्यक्षीकृतः वा?' इति, तदा अविचलितचित्तः स उक्तवान्- 'आम्, दृष्टम्। यथा त्वां पश्यामि, ईश्वरम् अपि तथैव सुस्पष्टं पश्यामि' इति। श्रीरामकृष्णस्य एतादृशं निःसन्दिग्धं दृढं वचनं निशम्य न केवलं नरेन्द्रनाथस्य, आधुनिककाले जगति सहस्रशः मनुष्याणाम् ईश्वरोपरि विश्वासः सञ्जातः। श्रीरामकृष्णपरमहंसेन अपरोक्षानुभूतिलाभः एव मनुष्यजीवनस्य उद्देश्यत्वेन प्रतिष्ठापितः। न केवलं तदेव, तेनोक्तं- अनुभूतिः एव ईश्वरात्माद्याध्यात्मिकप्रपञ्चस्य, इन्द्रियातीतसत्यसमूहानां च प्रमाणभूता। स्वामिविवेकानन्देन भारते पाश्चात्यदेशेषु च गुरोः अपरोक्षानुभूतिलाभरूपादर्शः प्रचारितः। श्रीरामकृष्णागमनात् प्राक् जनाः विश्वासपुरःसरम् आचारानुष्ठानादिकं नैतिकोपदेशान् च धर्मत्वेन मन्यन्ते स्म। विवेकानन्दस्तु धर्म चरमतत्त्वस्य उपलब्धित्वेन निर्घोषयामास- "धर्मो हि जीवने उपलब्धिविषयः, न केवलं श्रवणस्य, श्रुत्वा वा स्वीकारस्य विषयः" इति। धर्म्यदर्शनविषये प्रत्यक्षानुभूतिरेव निकषभूता। आधुनिककाले अनेके एव इदं वेदान्तदर्शनस्य स्वतःसिद्धं तत्त्वमिति चिन्तयन्ति। वस्तुतः वेदान्तदर्शनस्य परम्परागता आचार्या आगमं तथा श्रुतिमेव चरमप्रमाणत्वेन अङ्गीकुर्वन्ति, न तु अपरोक्षानुभूतिम्। परन्तु शङ्करस्य अद्वैतदर्शने अपरोक्षानुभवः प्रमाणत्वेन स्वीक्रियते एव। तथाहि जीवन्मुक्तिप्रतिष्ठापनकाले तेनोक्तं यद् यदि जीवन्मुक्तिर्न स्वीक्रियते तर्हि सर्वाणि मोक्षशास्त्राणि अविद्वत्पुरुषेण लिखितानीति तेषां प्रामाण्यं न स्यात्। अतः शास्त्राणि अनुभवविद्विरेव लिखितानीति स्वीकार्यम्। तेन अपरोक्षानुभवस्य प्रामाण्यम् अद्वैतदर्शने स्वीक्रियते इति निश्चप्रचम्। इदमत्र ज्ञेयं यत् आध्यात्मिकप्रपञ्चे अपरोक्षानुभूतिरेव लक्ष्यभूता प्रमाणभूता च, तथापि शास्त्रोक्तश्रद्धा-विश्वास-निःस्वार्थपरतादिगुणाः रीतयश्च अवश्यं पालनीयाः, न तु हेयाः। अनुभूतिरपि शास्त्रविरुद्धा न स्यात्, अपि च यथार्थानुभूतिः शास्त्रसम्मत एव भवेत्। तेन च सर्वेषाम् परमतत्वानुभवसम्पन्नानां साधकानां महापुरुषाणां च अनुभूतिः प्रमाणभूता सती शास्त्रेण अविरुद्धा भवति।

२७.८) योगचतुष्टयम् -

कर्मयोगः ज्ञानयोगः भक्तियोगः राजयोगः चेति योगचतुष्टयम् भारतीयदर्शने नितरां प्रसिद्धम्। स्वामिविवेकानन्देन अपि योगचतुष्टयविषये स्वमतं विशदीकृतम्। तस्य चतुर्णां योगानां समन्वयः अतीव प्रसिद्धः। तन्मते एकैकः योगः मोक्षाय अलम्। सर्वेषां योगानां परमलक्ष्यं तु मोक्षः एव। अतः मोक्षलाभाय यदि योगचतुष्टयम् अपि स्वीक्रियते तर्हि नास्ति दोषः। किञ्च, व्यावहारिकजीवने योगचतुष्टकस्य समन्वयः एव तस्य इष्टः आसीत् इति मन्यते। अत्र योगशब्दस्य अर्थः मोक्षलाभाय निर्दिष्टः साधनमार्गः, यः मार्गः परमात्मना सह जीवात्मानं संयुनक्ति।

२७.८.१) कर्मयोगः

गीतासु कर्मयोगः अत्यन्तं प्रसिद्धः। कर्मयोगः नाम निष्कामभावनया कर्तृत्वबुद्धिं परित्यज्य फलकामनाराहित्येन साधकेन कर्तव्यं कर्म सम्पादनम्। सामान्यतः सर्वे मानवाः इदं कार्यं क्रियते चेत् मम इदं फलं भविष्यति इति फलकामनया कार्यं कुर्वन्ति, प्रत्येकं कर्मणाम् अस्ति कश्चित् अभिप्रायः। यथा कश्चित् स्वर्गं गन्तुं यज्ञं करोति, अथवा कश्चित् अर्थलाभाय कार्यं करोति। कार्यं यः करोति अस्ति तस्य कर्तृत्वबुद्धिः - अहं करोमि इति। एवं कर्तृत्वबुद्धिपूर्वकं यत् यत् कर्म क्रियते सर्वस्य अपि कर्मणः फलम् अवश्यं भवति। तच्च कर्मफलं कर्त्रा भोक्तव्यम्। कर्मफलभोगाय पुनः पुनः शरीरधारणं कर्तव्यम्। कर्मफलं शुभं भवति चेत् कर्ता सुखं प्राप्नोति, कर्मफलं दुष्टं चेत् कर्ता दुःखम् अवाप्नोति। संसारस्थितः जनः कर्मफलम् अतिक्रान्तुं न समर्थः। परन्तु इदं कर्म कर्तृत्वबुद्धिपूर्वकं न क्रियते चेत् अर्थात् निष्कामतया क्रियते चेत् फलं न जनयति। तस्मात् निष्कामकर्मणा न जनः बध्यते, अपि तु निष्कामकर्मणा मानवानां आत्मज्ञानं भवति।

उच्यते च भगवता वासुदेवेन श्रीमद्भगवद्गीतायां -

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ (श्रीमद्भगवद्गीता -३.)

अतः आसक्तिरहिततया कर्तव्यं कर्म सम्पादितव्यम्। प्रेमपूर्वकं कर्म कर्तव्यम्। कर्मणः कृते एव कर्म कर्तव्यम्। लघुबालकान् प्रति किञ्चित् दीयते चेत् यथा प्रतिदानरूपेण किमपि न याच्यते, तद्वत् कर्म क्रियते चेत् तस्य प्रतिदानरूपेण न किञ्चित् मनसा अपि याचनीयम्। कर्म यदा आध्यात्मिकोन्नत्यै सहायकं भवति तदा एव स योगपदवीम् अधिरोहति। अयमेव कर्मयोगः। अस्माभिः कर्म विहाय एकं क्षणम् अपि स्थातुं न शक्यते। यस्मात् कर्म कर्तव्यम् एव तस्मात् यदि निष्कामतया कर्म अस्माभिः कर्तुं शक्यते तर्हि तत् मोक्षाय कल्पते। अतः कर्मयोगः सर्वैः मुमुक्षुभिः नितराम् अनुष्ठेयः।

२७.८.२) ज्ञानयोगः

ज्ञानयोगः नाम वस्तुतः वेदान्तदर्शनम्। अयं विचारस्य मार्गः। मानवानां यथार्थं स्वरूपम् आच्छाद्य विराजते माया। मायामयम् इदं जगत्। जगति सर्वे एव मायया समाच्छन्नाः सन्तः संसारचक्रे पुनः पुनः आवर्तन्ते। मायायाः तत् आवरणं ज्ञानेन भस्मीकृत्य स्वस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपस्य ज्ञानेन आत्मस्वरूपे प्रतिष्ठापयति यः साधनमार्गः स एव वस्तुतः ज्ञानयोगः। माया हि अज्ञानम्। अज्ञानेन भ्रान्ताः जीवाः आत्मनः स्वरूपं न जानन्ति। किं नाम आत्मनः स्वरूपम् इति चेत् -

न जायते म्रियते वा कदाचित् नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ (श्रीमद्भगवद्गीता-२.२०)

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते। (भगवद्गीता २.२३-२४)

शरीरं जायते, आत्मा तु न जायते, न च म्रियते, स हि नित्यः त्रिषु कालेषु अविकृतरूपेण विद्यमानः तिष्ठति। आत्मनः स्वरूपं वक्तुं न शक्यते, चिन्तयितुं न शक्यते, सः अविकार्यः, अचलः सन् अपि स सर्वगतः।

एकः एव आत्मा नामरूपोपाधिवशात् बहुत्वेन प्रतीयते। आत्मज्ञाने सति सर्वे उपाधयः सम्पूर्णतः नश्यन्ति, तेन च बहुत्वेन प्रतीयमानं सर्वम् आत्मनः अभिन्नत्वेन प्रतीयते। तदा मुक्तः पुरुषः सर्वेषु वस्तुषु आत्मानम् एव पश्यति। नास्ति तस्य शोकः मोहः वा। तथाहि आम्नायते -

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ इति,

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वम् अनुपश्यतः ॥ इति च। (ईशोपनिषत् ६,७)

इत्थं विचारपूर्वकज्ञानेन अज्ञाननाशे सति आत्मस्वरूपं ज्ञातं भवति, तदा मुक्तः जनः सर्वत्र आत्मानम् एव पश्यन् मोमुद्यते।

२७.८.३) भक्तियोगः

चतुर्षु योगेषु अन्यतमः भक्तियोगः। भक्तिः नाम ईश्वरप्रेम। भगवति प्ररमा प्रीतिः एव भक्तिः। भक्तिः स्वयं साध्यरूपा साधनरूपा च। साधनमार्गेषु भक्तियोगस्य माहात्म्यं हि यत् परमलक्ष्यभूतस्य ईश्वरस्य प्राप्तये अयं सर्वापेक्षया सरलः स्वाभाविकः च मार्गः। परन्तु निम्नस्तरीया भक्तिः सङ्कीर्णतायाः बीजम्। इष्टनिष्ठा भक्तेः लक्षणं परन्तु इष्टनिष्ठाम् एव भक्तिं मन्यमानाः विवदन्ते सामान्याः जनाः। भक्तिर्हि द्विविधा - शुद्धा भक्तिः, गौणी भक्तिः च इति। गौणी भक्तिः वस्तुतः सामान्यतया इष्टनिष्ठा, मया उपास्यमानः ईश्वरः एव श्रेष्ठः, अन्येषां तु तदपेक्षया अवरः इति भावः गौण्यां भक्त्यां तिष्ठति। इयं हि अपक्वा भक्तिः। पक्वायां तु भक्त्यां घृणाबुद्धिः सम्पूर्णतः नाशम् एति। तदा तु केवलं सर्वभूतेषु प्रेमानुभवः एव भवति। सा एव वस्तुतः शुद्धा भक्तिः।

भक्तिविषये शाण्डिलसूत्रं हि "सा परानुरक्तिरीश्वरे" इति। अविच्छिन्नतैलधारावत् ध्येयस्य ईश्वरस्य निरन्तरं स्मरणेन हि बन्धनं नश्यति। स्मरणं दृढं भवति चेत् प्रत्यक्षानुभूतिः भवति, सा एव मुक्तेः कारणम्। भगवद्गीतायाम् उच्यते - भगवति मनः बुद्धिं च आवेश्य अनन्ययोगेन निरन्तरं भगवतः स्मरणं हि भक्तिः। भक्तः हि भगवतः अत्यन्तं प्रियः। किञ्च, भगवान् भक्तं तथा एव चालयति येन भक्तः भगवन्तं लभेत। तथाहि उच्यते श्रीमद्भगवद्गीतायाम् -

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ इति।

कठोपनिषदि अपि आम्नायते यत् भगवान् आत्मनः प्रियाय भक्ताय स्वस्वरूपं दर्शयति इति -

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः न मेधया न बहुना श्रुतेन।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्तैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ इति।

एवं भक्तियोगेन भगवदनुग्रहेण भगवन्तं साक्षात्कृत्य परमानन्दरूपं मोक्षम् आप्नोति इति भक्तियोगः अपि मोक्षसाधकः इत्यत्र नास्ति संशयः।

२७.८.४) राजयोगः

राजयोगः प्राधान्येन साधनानि उपदिशति। पातञ्जलयोगसूत्राणि अत्र मुख्यानि। प्रत्येकं योगमार्गाणाम् इव राजयोगस्य अपि लक्ष्यं परमपुरुषार्थलाभः मोक्षः, स च मोक्षः समाधौ लभ्यते। मनःसंयमः एव वस्तुतः राजयोगस्य उद्देश्यम्। पुनः पुनः अभ्यासेन मनः संयतं भवति, संयतेन एकाग्रेण च मनसा परमतत्त्वसाक्षात्काररूपः समाधिः अधिगतः भवति। तस्मात् अस्य योगस्य नामान्तरम् अभ्यासयोगः इति। किञ्च, समाधिलाभाय अस्य योगस्य अष्टौ अङ्गानि उपदिष्टानि तस्मात् अष्टाङ्गयोग इत्यपि अस्य योगस्य नाम। तानि अष्टौ अङ्गानि हि - यमः, नियमः, आसनम्, प्राणायामः, प्रत्याहारः, धारणा, ध्यानं, समाधिः च। यमः नाम अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य-अपरिग्रहाः। शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्याय-ईश्वरप्रणिधानानि नियमाः। यैः कश्चरणादिसंस्थानविशेषलक्षणैः पद्मस्वस्तिकादिभिः स्थिरतया दीर्घक्षणं सुखेन उपवेष्टुं शक्यते तानि आसनानि। रेचक-पूरक-कुम्भक-लक्षणाः प्राणनिग्रहोपायाः प्राणायामाः। इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहरणपुरःसरं चित्तस्वरूपग्रहणं प्रत्याहारः। एकस्मिन् विषये चित्तस्य धारणं हि धारणा। ध्यानं नाम परमात्मनि मनसः तैलधारावत् अविच्छिन्नतया प्रवाहः अर्थात् एकाग्रता। एकाग्रेण मनसा चित्तवृत्तिनिरोधद्वारा आत्मस्वरूपस्थितिः समाधिः। एतानि अङ्गानि यथाक्रमम् अनुष्ठेयानि।

राजयोगः हि अन्तर्विज्ञानम्। अस्माकम् अन्तःस्थितं ज्ञानं कथं प्रकाशतां गमिष्यति इति वैज्ञानिकीं प्रक्रियां प्रदर्शयति अयं योगः। अन्तःकरणस्य संयम एव वस्तुतः राजयोगः। मनः संयतं भवति चेत् आत्मज्ञानं स्वतः प्रकाशते। मनः तदैव संयतं भवति यदा प्राणस्य निग्रहः कर्तुं शक्यते। प्राणस्य निग्रहाय प्राणायामः नियमानुसारेण कर्तव्यः। प्राणायामेन चित्तं देहश्च पवित्रं निर्मलं च भवति। प्राणायामस्य त्रीणि अङ्गानि सन्ति - पूरकः, कुम्भकः, रेचकश्च। पूरको नाम श्वासग्रहणं, कुम्भको नाम श्वासरोधः, रेचको हि श्वासत्यागः। मनुष्याणां मेरुदण्डे मस्तिष्कात् आरभ्य अधोभागपर्यन्तं द्वे नाड्यौ विस्तृते स्तः - ईडा पिङ्गला चेति। एते शक्तिप्रवाहे देहे सर्वत्र शक्तिसञ्चारं कुरुतः। शक्तिः अस्माकं शरीरस्थेषु चक्रेषु सञ्चिता तिष्ठति। अस्माकं शरीरे सप्त चक्राणि सन्ति - मूलाधारः, स्वाधिष्ठानम्, मणिपुरम्, अनाहतः, विशुद्धः, आज्ञा, सहस्रारः इति। सहस्रारः मस्तके, आज्ञा भ्रूद्वयमध्ये, विशुद्धः कण्ठे, अनाहत हृदये, मणिपूरं नाभिदेशे, स्वाधिष्ठानम् उदरस्य निम्नदेशे, मूलाधारः मेरुदण्डस्य निम्नदेशे विराजन्ते। एतानि चक्राणि सुप्तपद्मरूपेण कल्पन्त्ये योगिभिः। मेरुदण्डस्य निम्नदेशे प्रजननशक्तेराधारभूतं मूलाधारचक्रं विद्यते। तत्र कश्चित् क्षुद्रः निद्रितः सर्पः कुण्डलीकृतः तिष्ठति इति योगिनः कल्पन्ते। इयमेव कुण्डलिनीशक्तिः इत्युच्यते। अस्य निद्रितसर्पस्य जागरणमेव कुण्डलिनीशक्तेः जागरणम् इत्युच्यते। आदौ

प्राणायामेन कुण्डलिनीशक्तेः जागरणं कर्तव्यम्, ततः एकैकं चक्रं विभेद्य कुण्डलिनीशक्तिः सुषुम्णामार्गेण मस्तिष्कं प्रेरणीया। यदा सुषुम्णामार्गेण शक्तिः सहस्रारचक्रस्पर्शं करिष्यति तदा आत्मज्ञानं भविष्यति।

२७.९) शिवज्ञानेन जीवसेवा

सेवाभावः विवेकानन्ददर्शनस्य अन्यतमः प्रधानः विषयः। सेवाभावः इत्यत्र न सामान्यतया सेवाभावः किन्तु शिवज्ञानेन जीवसेवाभावः। शिवज्ञानेन जीवसेवा इत्यस्य अर्थः जीवेषु शिवत्वम् आरोप्य जीवः साक्षात् शिवः इति निःसंशयं निश्चित्य तस्य सेवनम्। जीवः साक्षात् ईश्वरः, नास्ति जीवेश्वरयोः लेशमात्रम् अपि भेदः इति शास्त्रपाठात् अस्माभिः ज्ञायते। परन्तु न सामान्येन जनेन तादृशः आध्यात्मिकः अनुभवः सम्भवति। विरलानां केषाञ्चित् मुक्तपुरुषाणां तादृशः अनुभवः स्यात्। विवेकानन्दस्तु अयं सेवाभावः साधनमार्गत्वेन संसूचितः। विवेकानन्दमते व्यावहारिकजीवनात् आध्यात्मिकं जीवनं नास्ति पृथक्। व्यवहारजीवनम् एव अध्यात्ममयं करणीयम्, आध्यात्मिकभावनाः च व्यवहारजीवने प्रयोक्तव्याः। तेन एव आत्मोन्नतिः आशु भवति। तन्मते शास्त्रोक्तरीत्या ईश्वरः हि अनिर्देश्यः। परन्तु अनिर्देश्यस्य ईश्वरस्य अधिष्ठानं तु जीवाः एव। अतः जीवस्य यदि पूजा क्रियते तर्हि एव अनिर्देश्यस्य ईश्वरस्य पूजा भवति। ईश्वरः हि जीवरूपेण आत्मानं प्रकाशयति। अतः मन्दिरेषु ईश्वरस्य पूजापेक्षया साक्षात् अभुक्तस्य नररूपिणः नारायणस्य भोजनौषदादिभिः पूजा करणीया। तेन एव वस्तुतः ईश्वरस्य पूजा भवति। तथाहि उच्यते तेन स्वकीये पद्ये -

केशम् अन्वेषति त्यक्त्वा बहुरूपैः पुरःस्थितम्।

जीवे प्रेम हि यस्यास्ति स ईश्वरं हि सेवते ॥ इति।

अस्यार्थः - हे मित्र! दरिद्रादिनानारूपैः समीपे स्थितम् ईश्वरं परित्यज्य कुत्र ईश्वरम् अन्विषति। जीवे प्रेम यस्य अस्ति स एव ईश्वरं सेवते इति।

विवेकानन्दस्य अयं सेवाभावः यथा कस्यचित् साधकस्य आध्यात्मिकजीवनस्य उन्नत्यै कल्पते तथैव व्यवहारजीवने अपि उन्नत्यै कल्पते। न हि अभुक्ताय भोजनं विना किञ्चित् रोचते। अभुक्ते उदरे धर्मः न भवति इति श्रीरामकृष्णस्य उक्तिः। तस्मात् आदौ दरिद्राणां कृते भोजनम् औषधं वासस्थानं शिक्षा च देयम्, ततः परं धर्मदानम्। तेन एव वस्तुतः धर्मदानं सार्थकं भवति, नान्यथा। एवं विवेकानन्दस्य सेवाभावः वस्तुतः तदीयदर्शनस्य वैशिष्ट्येषु अन्यतमः। इत्थं सेवाभावनया यदि यथार्थतया कार्यं कर्तुं शक्यते तर्हि चित्तशुद्धिः शीघ्रं भवति, निर्मले चित्ते च आत्मतत्त्वम् अचिरं प्रकाशते। इत्थं विचिन्त्य एव स स्वप्रतिष्ठितस्य सन्न्यासिसङ्घस्य आदर्शरूपेण "आत्मनो मोक्षार्थं जगद्धिताय च" वचनं निरूपयामास। न केवलं स्वार्थान्धः जनः इव आत्मनः मोक्षाय यतनीयम्, अपि तु जगतः हितसाधनं करणीयम्। किञ्च, जगतः हितसाधनेन एव आत्मनः मोक्षः सम्पादनीयः इति आसीत् तस्य भावना।

पाठगतप्रश्नाः-३

१३. विवेकानन्दमते आध्यात्मिकप्रपञ्चे प्रमाणभूतं किम्?
१४. विवेकानन्देन वर्णिताः चत्वारः योगाः के?
१५. योगशब्दस्य कः तावत् अर्थः?
१६. विवेकानन्दमते भक्तिः नाम का?
१७. विवेकानन्दमते भक्तिः कतिधा?
१८. विवेकानन्दमते योगिनां मते मानवशरीरे कति चक्राणि सन्ति, कानि च तानि?
१९. विवेकानन्दमते प्राणायामे कति प्रक्रियाः सन्ति?
२०. यमः नाम कः?
२१. नियमः नाम कः?

पाठसारः-

विवेकानन्दः स्वयं यद्यपि सन्न्यासी आसीत् तथापि तस्य उपदेशः सर्वस्तरीयाणां सर्वसम्प्रदायानां मानवानां कृते आसीत्। गुरोः श्रीरामकृष्णात् लब्धशिक्षः स धर्मसमन्वयभावम् आविश्वं प्रचारयामास। तदीयदर्शने श्रीरामकृष्णस्य महान् प्रभावः दरीदृश्यते। विवेकानन्दस्य दर्शने वेदान्तस्य व्यावहारिकः प्रयोगः सम्यक्तया उलभ्यते। विवेकानन्दस्य मतम् आसीद् यत् शास्त्राणि न केवलं पठितव्यानि अपि तु शास्त्रोपदेशः स्वजीवने पालनीयः। जीवनसंग्रामे शास्त्रं यदि उपकारकं न भवति तर्हि शास्त्रस्य मूल्यं कुत्र? यद्यपि शास्त्रं प्रतिमुहूर्तम् अस्मान् उपकरोति, तथापि अस्माभिः तन्न ज्ञायते। स्वामिविवेकानन्देन उच्यते- “वेदान्तस्य महन्ति तत्त्वानि केवलम् अरण्येषु गिरिगुहासु आबद्धानि न तिष्ठेयुः, - विचारालये भजनालये दरिद्रकुटीरे धीवरगृहे छात्रस्य अध्ययनागारे सर्वत्र एतानि तत्त्वानि आलोचितानि भवेयुः, जीवने च प्रयुक्तानि भवेयुः। ...धीवरो यदि स्वम् आत्मत्वेन चिन्तयति तर्हि स उत्तमो धीवरो भविष्यति, विद्यार्थी यदि स्वम् आत्मत्वेन चिन्तयति तर्हि स उत्तमो विद्यार्थी भविष्यति...” इति।

शिवज्ञानेन जीवसेवाया आदर्शोऽपि व्यावहारिकवेदान्तस्य फलीभूतः अंशः। स्वामिविवेकानन्दस्य कर्मदर्शनमपि अपूर्वम्। स्वार्थरहितकर्मणा मनुष्य आध्यात्मिकताया उच्चतमं सोपानम् आरोढुं समर्थ इति अत्र प्रतिपाद्यते। कर्म-ज्ञान-भक्ति-राजयोगानां समन्वयः तस्य इष्ट आसीत्। रामकृष्णमिशन् इत्यस्य प्रतीके अयं समन्वयः तेन सम्यक् प्रदर्शितः। तदीयदर्शनस्य सारभूतं तत्त्वं हि - “आत्मनो मोक्षार्थं, जगद्धिताय च” इति। एवं श्रीरामकृष्णस्य विवेकानन्दस्य च दर्शनं परस्परं परिपूरकम् आसीदिति सूक्ष्मेक्षिकया विचार्यम्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. विवेकानन्दविषये लघुविवरणं दीयताम्।
२. किं नाम विवेकानन्दवेदान्तः?
३. कर्मयोगः नाम किम्?
४. विवेकानन्दस्य दर्शनसमन्वयः कीदृशः?
५. अपरोक्षानुभूतिः किमर्थम् अध्यात्मप्रपञ्चस्य प्रमाणम्?
६. भक्तिः नाम किम्?
७. भक्तियोगविषये लघुटिप्पणीं लिखत।
८. विवेकानन्ददर्शनस्य ज्ञानाय पृष्ठभूमिं विचारयत।
९. विवेकानन्ददर्शनस्य ज्ञानाय श्रीरामकृष्णदर्शनं किमर्थम् आवश्यकमिति विस्तरेण आलोचयत।
१०. विवेकानन्ददर्शनानुसारेण सेवाभावं पर्यालोचयत।
११. लघुटिप्पणीं लिखत – शिवज्ञानेन जीवसेवा।
१२. ज्ञानयोगस्य समासेन परिचयः दीयताम्।
१३. राजयोगपरिचयं लिखत।
१४. अष्टाङ्गयोगः नाम किम्? अष्टाङ्गानां परिचयः प्रदीयताम्।
१५. चतुर्णां योगानां समन्वयः विवेकानन्ददर्शनानुसारेण क्रियताम्।
१६. विवेकानन्ददर्शनस्य मूलवैशिष्ट्यानि संक्षेपेण लिखत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

१. नरेन्द्रनाथः।
२. श्रीरामकृष्णः।
३. वेदान्तवाक्यानि आश्रित्य एव दर्शनप्रचारं कृतवान् विवेकानन्दः, तस्मात्।
४. १८६३-ईशवीयाब्दस्य जन्वरिमासस्य १२-दिनाङ्कः।
५. १८९३।
६. नव्यवेदान्तः।
७. श्रीरामकृष्णस्य।
८. रुचीनां वैचित्र्याद्दृजुकुटिलनानापथजुषाम्। नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव॥
९. सर्वस्तरीयाणां मानवानाम् आध्यात्मिकी अभ्युन्नतिः विवेकानन्ददर्शनस्य लक्ष्यम्।
१०. 'ईश्वरः साकारः, निराकारः, साकारनिराकाराभ्यां भिन्नोऽपि, स एवमित्थमिति वक्तुं न

केनचिच्छक्यते' इति।

११. सोपाधिकं ब्रह्म, निरुपाधिकं ब्रह्म च।
१२. 'एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति' इति श्रुतिवाक्यम्।
१३. अपरोक्षानुभूतिः।
१४. कर्मयोगः, ज्ञानयोगः, भक्तियोगः, राजयोगः च।
१५. योगशब्दस्य अर्थः हि मोक्षलाभाय निर्दिष्टः साधनमार्गः, यः मार्गः परमात्मना सह जीवात्मानं संयुनक्ति।
१६. भगवति परमा प्रीतिः एव भक्तिः।
१७. भक्तिः द्विधा - शुद्धा गौणी चेति।
१८. सप्त चक्राणि। तानि मूलाधारः, स्वाधिष्ठानम्, मणिपुरम्, अनाहतः, विशुद्धः, आज्ञा, सहस्रारः इति।
१९. तिस्रः। पूरक-कुम्भक-रेचकाः।
२०. यमः नाम अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य-अपरिग्रहाः।
२१. शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्याय-ईश्वरप्रणिधानानि नियमाः।

॥इति सप्तविंशः पाठः॥
